Vol-13 Special Issue- 1.2 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम् : मूलभूत संकल्पना, तात्त्विक अधिष्ठान व समकालीन संदर्भ

नयना मच्छिंद्र औताडे
स्वामी रामानंदतीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड.

सारांश (Abstract)

भारतीय तत्त्वज्ञानाने मानवजातीला व्यापक, उदार व समावेशक जीवनदृष्टी दिली आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" ही त्यातील एक अत्यंत महत्त्वाची व वैश्विक स्वरूपाची संकल्पना आहे. संपूर्ण पृथ्वी म्हणजे एक कुटुंब आहे, असा संदेश देणारी ही संकल्पना मानवी ऐक्य, बंधुता, सहिष्णुता व सहअस्तित्व यांचा पुरस्कार करते. प्रस्तुत संशोधन निबंधात वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा उगम, अर्थ, तात्त्विक पाया, सामाजिक व शैक्षणिक महत्त्व तसेच समकालीन जागतिक समस्यांच्या संदर्भातील तिची उपयुक्तता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. आजच्या संघर्षमय, स्पर्धात्मक व विभाजित जगात ही संकल्पना मानवतेला एकत्र आणण्याचे सामर्थ्य बाळगते, असे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द : वसुधैव कुटुंबकम्, भारतीय तत्त्वज्ञान, मानवतावाद, सहअस्तित्व, मूल्यशिक्षण

प्रस्तावना

मानवजातीचा इतिहास पाहिला असता सतत संघर्ष, स्पर्धा, सत्ता, वर्चस्व आणि भेदाभेद दिसून येतात. जात, धर्म, राष्ट्र, भाषा, वंश या आधारांवर मानवाने स्वतःच भिंती उभ्या केल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारतीय संस्कृतीने मात्र नेहमीच व्यापक, समन्वयवादी आणि समावेशक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. "सर्वे भवन्तु सुखिनः" किंवा "वसुधैव कुटुंबकम्" यांसारख्या संकल्पना भारतीय विचारपरंपरेची वैशिष्ट्ये आहेत. आज जागतिकीकरणाच्या युगात संपूर्ण जग एकमेकांशी जोडले गेले असले, तरी मानसिक पातळीवर दुरावा वाढलेला दिसतो. अशा वेळी वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मानवतेला एकत्र आणणारी व मार्गदर्शक ठरू शकते. त्यामुळे या संकल्पनेचा अभ्यास करणे हे शैक्षणिक, सामाजिक आणि नैतिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पनेचा उगम

"वसुधैव कुटुंबकम्" हा विचार प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये आढळतो. विशेषतः **महाउपनिषद** या उपनिषदात हा श्लोक सापडतो-अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥
या श्लोकाचा अर्थ असा की, "हा आपला, तो परका" अशी गणना लहान मनाच्या लोकांची असते; परंतु उदार चरित्राच्या लोकांसाठी संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब असते." या विधानातून भारतीय तत्त्वज्ञानाची व्यापक मानवतावादी भूमिका स्पष्ट होते. वैयक्तिक किंवा संकुचित स्वार्थाच्या पलीकडे जाऊन संपूर्ण मानवजातीचा विचार करण्याची शिकवण यातून दिली आहे.

वसुधैव कुटुंबकम् : संकल्पनात्मक अर्थ

वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा शब्दशः अर्थ असा होतो—

वसुधा : पृथ्वी

एव :च

कुटुंबकम् : कुटुंब. म्हणजेच "संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे." या संकल्पनेतून पुढील विचार मांडले जातात-

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

सर्व मानव एकमेकांशी नात्याने जोडलेले आहेत.

कोणताही भेदभाव न करता सर्वांशी समान वागणूक द्यावी.

परस्पर प्रेम, सहकार्य, सहानुभूती व करुणा यांचा स्वीकार करावा.

ही संकल्पना केवळ मानवापुरती मर्यादित नसून संपूर्ण सृष्टीशी संबंधित आहे. मानव, प्राणी, निसर्ग यांचे परस्परावलंबन यातून अधोरेखित होते.

वसुधैव कुटुंबकम् चे तात्त्विक अधिष्ठान

वसुधैव कुटुंबकम् संकल्पनेचा पाया भारतीय तत्त्वज्ञानातील विविध प्रवाहांवर आधारित आहे.

अद्वैत वेदांत

अद्वैत तत्त्वज्ञानानुसार संपूर्ण सृष्टी एकाच ब्रह्मतत्त्वाची अभिव्यक्ती आहे. सर्व जीवांमध्ये एकच चैतन्य आहे. त्यामुळे भेदभावाला स्थान राहत नाही.

अहिंसा व करुणा

बौद्ध आणि जैन तत्त्वज्ञानात अहिंसा, करुणा व मैत्री या मूल्यांना अत्यंत महत्त्व आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना या मूल्यांशी सुसंगत आहे.

मानवतावाद

मानवाच्या प्रतिष्ठेला सर्वोच्च स्थान देणे, मानवकल्याणाचा विचार करणे हा मानवतावादाचा गाभा आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना मानवतावादाचा विस्तारलेला रूप आहे.

सामाजिक संदर्भातील महत्त्व

आजच्या समाजात जातीयवाद, धार्मिक कट्टरता, प्रादेशिकता आणि असहिष्णुता वाढताना दिसते. अशा परिस्थितीत वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना समाजाला योग्य दिशा देऊ शकते.

सामाजिक ऐक्य

ही संकल्पना सामाजिक ऐक्य व समरसता वाढवण्यास मदत करते.

सहिष्णुता

विविधतेत एकता स्वीकारण्याची वृत्ती निर्माण करते.

शांततामय सहअस्तित्व

संघर्षाऐवजी संवाद, सहकार्य आणि समन्वय यांना प्राधान्य देते.

शैक्षणिक महत्त्व

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना शिक्षणात समाविष्ट केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक व मानवी मूल्ये रुजविता येतात.

जागतिक नागरिकत्वाची जाणीव निर्माण होते.

मूल्याधिष्ठित शिक्षणाला बळ मिळते.

विद्यार्थ्यांचा भावनिक व सामाजिक विकास होतो.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्येही मूल्यशिक्षणावर भर देण्यात आलेला आहे. त्या दृष्टीने ही संकल्पना अत्यंत उपयुक्त ठरते.

समकालीन जागतिक समस्यांच्या संदर्भातील उपयुक्तता

Teacher's Welfare is Nation's Welfare
CTEF
Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आजचे जग अनेक गंभीर समस्यांनी ग्रस्त आहे—

युद्ध व दहशतवाद

पर्यावरणीय संकट

स्थलांतर व निर्वासित प्रश्न

आर्थिक विषमता

या सर्व समस्यांचे मूळ मानवी स्वार्थ, असहिष्णुता व भेदभावात आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना या समस्यांवर नैतिक व तात्त्विक उपाय सुचवते. पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीनेही ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण निसर्गालाही कुटुंबाचा भाग मानले जाते.

वसुधैव कुटुंबकम् आणि आधुनिक काळ

संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक शांतता चळवळी, मानवाधिकार संकल्पना या सर्व वसुधैव कुटुंबकम् विचाराशी साधर्म्य दर्शवतात. भारताने **G-20** परिषदेतही ही संकल्पना जागतिक पातळीवर मांडली आहे. त्यामुळे ही संकल्पना केवळ प्राचीन नसून आधुनिक काळातही तितकीच समर्पक आहे.

निष्कर्ष

वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानाची अमूल्य देणगी आहे. ती मानवतेला एकत्र बांधणारी, संघर्ष कमी करणारी आणि शांततामय सहअस्तित्वाचा मार्ग दाखवणारी आहे. आजच्या विभाजित आणि अस्थिर जगात या संकल्पनेचा स्वीकार करणे ही काळाची गरज आहे. शिक्षण, समाज आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध या सर्व क्षेत्रांत या संकल्पनेचा प्रभावी अवलंब केल्यास मानवजातीचे भवितव्य अधिक सुरक्षित, समृद्ध आणि शांततामय होऊ शकते.

संदर्भसूची (References)

महाउपनिषद

राधाकृष्णन, डॉ. सर्वपल्ली – भारतीय तत्त्वज्ञान

गाडगीळ, म. दि. – भारतीय संस्कृती

NCERT – Value Education Textbooks

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०

Teacher's Welfare is Nation's Welfare
CTEF
Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985